

Tendències actuals de la teologia

Josep Gil Ribas

Doctor en Teologia i professor emèrit de la Facultat de Teologia de Catalunya

HE RELLEGIT EL NÚMERO MONOGRÀFIC DE «Qüestions de vida cristiana» (núm. 233, 2009) en el qual Josep M. Rovira-Belloso, amb la seva reconeguda autoritat, analitza la producció teològica de casa nostra en els darrers quaranta anys. Em sembla exhaustiu, tant pel que fa als teòlegs experimentats (alguns d'ells ja no hi són), com pel que fa als més o menys novells i als novíssims. L'article que teniu a les mans voldria completar l'exposició del doctor Rovira mirant enfora de casa nostra, i sempre des de perspectiva de les tendències que s'han posat de manifest a partir del Concili Vaticà II i que han reeixit de formes molt diverses en la producció teològica dels darrers anys del segle XX i dels primers del nou mil·lenni.

Una feina com aquesta, l'hauria fet molt millor, posem per cas, el teòleg Santiago del Cura Elena, president de la subcomissió de la Comissió Teològica Internacional, que va preparar l'esborrany de la publicació: «Teologia avui: perspectives, principis i criteris» (2012). Jo em valdré del meu olfacte de vell rastrejador dels camins, no sempre planers, de la producció teològica.¹

El meu olfacte em diu que és bo començar per les publicacions de l'esmentada Comissió, si més no per la vàlua dels membres que la

1. Vegeu: J.-L. ILLANES, i J.-I SARANYANA (2012, reimpr.), *Historia de la teologia*, BAC.

compenen.² Ho he fet. I, de la Comissió, m'han interessat, a més de la publicació ja citada, les dues darreres: «Déu Trinitat, unitat del homes. El monoteisme cristià contra la violència» i «El *sensus fidei* en la vida de l'Església», ambdues de l'any 2014. Però rere la Comissió hi ha la Congregació per a la doctrina de la fe, i la Congregació ha estat molt atenta a l'hora d'assenyalar i de condemnar «errors teològics»³. A partir de 1972 la CDF comença la publicació de tot un seguit de declaracions sobre qüestions entorn de les quals s'han exposat errors teològics més o menys difosos en el poble cristià: la *Mysterium Filii Dei* (1972), sobre alguns errors recents entorn del misteri de l'Encarnació i de la Trinitat (el document sembla al·ludir a Piet Schoonenberg), la *Mysterium Ecclesiae* (1973), sobre la unitat de l'Església de Jesucrist, la infal·libilitat de l'Església universal i el seu Magisteri, i la diferència entre el sacerdoti ministerial i el dels fidels (rere tot plegat hi ha el llibre de Hans Küng *Die Kirche* i la instrucció *Donum veritatis* (1990) sobre la vocació eclesial del teòleg. Finalment, el 29 de juny de 1997, la CDF promulga el nou «Reglament per a l'examen de les doctrines», l'*Agendi ratio*, que substituirà el de l'any 1971.⁴

2. En la primera llista dels trenta membres de la Comissió, nomenats per Pau VI, figuren alguns «perits» conciliars i noms familiars en el camp de la teologia: Congar, Rahner, Ratzinger, De Lubac, von Balthasar, Colombo, Lonergan, Philips, Schnackenburg, Feiner, Vagaggini i Tshibanguï, entre altres. En els Estatuts de la Comissió s'estableix que la Comissió haurà de representar les diverses escoles i nacions, i que els seus membres hauran de ser eminents per la ciència i la fidelitat al Magisteri eclesiàstic.

3. El 5 de febrer de 1971, la Congregació obria un procés contra Hans Küng amb ocasió del seu llibre «Infal·lible?»

4. La CDF ha dut a terme diverses condemnes, entre les quals figuren, a més de la de Küng, les del francès Jacques Pohier, del belga Jacques Dupuis, del brasiler Leonardo Boff i dels espanyols Marciano Vidal, Juan José Tamayo, Benjamín Forcano, José Arregui, Jon Sobrino, José María Castillo i Juan Antonio Estrada. Cándido Pozo publicava a la BAC, l'any 1998, *Magisterio y teología*, sobre els vint-i-cinc anys de servei a l'Església de la CTI; el 28 d'octubre de 1989, la revista «Vida Nueva» publicava la declaració de la Comissió Episcopal espanyola per a la Doctrina de la fe, *El teólogo y su función en la Iglesia. Respuesta al manifiesto de "algunos teólogos españoles" de abril de 1989*. De fet, aquest *manifiesto* és l'adhesió a la «Declaració de Colònia» del 27 de gener de 1989 d'un grup de teòlegs europeus reunits a Alemanya (un total de 163 teòlegs alemanys, austríacs i suïssos). Potser serà bo de recordar el manifest signat per 20

“ De «penombra», n’hi ha o n’hi ha hagut, però en un altre sentit, és a dir, en el sentit de silenci o d’eclipsi del pensament teològic, especialment a França.

Personalment, em vaig sentir interpel·lat pel document de la CTI de l’any 1990 sobre «Algunes qüestions d’escatologia» —jo, en aquell moment era docent d’aquesta matèria a la nostra Facultat— en el qual deplorava la «penombra teològica» entorn de la doctrina escatològica cristiana i condemnava, sense pal·liatius, l’opinió dels qui situen la resurrecció a la l’hora de la mort, eliminen l’«estat intermedi» de les «ànimes separades» i deixen sense efecte l’estadi final escatològic, mentre denunciava la presència més o menys dissimulada de l’escatologia secularitzada (i/o marxista).

De «penombra», n’hi ha o n’hi ha hagut, però en un altre sentit, és a dir, en el sentit de silenci o d’eclipsi del pensament teològic, especialment a França, després d’uns anys d’esplendor.⁵ ¿Per què aquest eclipsi?

Les raons són múltiples. Hi ha raons de caire diguem-ne sociològic: la precarietat dels mitjans humans en la teologia francesa, que es fa palesa amb les dificultats que tenen les institucions acadèmiques

teòlegs de la nostra Facultat, amb motiu dels 25 anys de la seva fundació. Els signants volien cridar l’atenció sobre el paper de la dona en l’Església, la celebració del sagrament de la Penitència, el Nou Catecisme, la xenofòbia, la marginació i el nacionalisme. No cal dir que els vint signants van ser, amb més o menys elegància, represaliats!

5. La teologia francesa va viure uns anys d’esplendor, i ho va fer en un clima de renovació religiosa promoguda pels moviments especialitzats d’Acció Catòlica, per la «Missió de França» i pels capellans obrers (renuncio a citar textos que, d’altra banda, són prou coneguts); en definitiva, una situació d’eufòria d’un catolicisme que va comptar en aquell moment amb personatges clau que atorgaren al pensament cristià un gran prestigi (penso, d’una banda, en Maritain, que va establir innombrables ponts amb la cultura que s’anava creant extramurs de l’Església, i en Teilhard de Chardin, que va esdevenir el símbol de la reconciliació entre ciència i fe). Però aquesta eufòria va quedar exhaurida després del Vaticà II.

per a dur a terme les tasques de docència. Si prescindim del cas d'Esstrasburg, on les Facultats de teologia catòlica i protestant són reconegudes per l'Estat, les altres pateixen una greu asfíxia econòmica, la qual cosa fa que el professorat no atengui suficientment llurs responsabilitats d'investigació; en qualsevol cas, assistim a l'èxode de molts teòlegs al camp de les ciències humanes de la religió. I cal afegir, a tot això, la caiguda dramàtica de vocacions sacerdotals i religioses, la qual cosa, d'altra banda, potser ha contribuït que, de retruc, augmentés l'interès del laïcat per l'estudi de la teologia, en un clima de coresponsabilitat creixent a nivell eclesial.⁶

Penso que, de tot plegat, en podríem fer una mena de síntesi a partir de la biografia del jesuïta Henri de Lubac, que ha passat a la història de la teologia com a autor d'una de les obres més notables, *Surnaturel* (1946), i com a membre del corrent teològic conegut com a *nouvelle théologie*.⁷ No cal dir que els esdeveniments que es va veure

6. Segurament que les coses són o han estat així. En qualsevol cas, en els cenacles de Saulchoir (amb Jossua, Chenu, Schillebeeckx i Christoph Schönborn, entre molts altres) i de Fourvière (amb Daniélou i de Lubac, entre molts altres), dominics i jesuïtes han continuat viu i operant un pensament teològic extraordinàriament suggeridor (vegeu el llibre de Giacinta Spinosa, *Le scuole di Le Saulchoir e Lyon-Fourvière. Teologia catòlica e rinnovamento storiografico*, editat per Vecchiarelli in Manziana l'any 2012). D'altra banda, jo mateix sóc testimoni de la quantitat i de la qualitat del treball teològic que es duïa a terme a l'Institut Catòlic de Lió i a l'Institut Catòlic de Tolosa del Llenguadoc —a Tolosa és notable l'enfocament vers les ciències de la religió— (no tant de l'Institut Catòlic de París, per bé que en tinc el testimoni d'altres).

7. La publicació dels seus escrits sobre el *Surnaturel* el féu sospitós d'heterodòxia. En una al·locució a Castelfandolfo, Pius XII havia fet al·lusió a aquesta «nova teologia», un nom que es deu al dominic Garrigou-Lagrange, que en la revista «Angelicum» havia publicat un article (1946) de to amenaçador amb el títol: *La théologie nouvelle: où va-t-elle?*, per bé que l'expressió ja figurava en un article de Mons. Parente, en el qual feia referència als dominics Chenu i Charlier («Osservatore romano»), 9-10 de febrer de 1942). Els enemics d'Henri de Lubac estaven convençuts que Pius XII, en la seva encíclica *Humani generis* (1950), s'havia posicionat en contra de la teologia de de Lubac, sense mencionar-lo explícitament. En general, els «nous teòlegs» són acusats d'haver entès de forma incorrecta la relació entre el natural i el sobrenatural, d'haver falsificat el tomisme en sotmetre'l a una perspectiva històrica i d'haver relativitzat el dogma. En el cas de de Lubac cal afegir la seva amistat personal amb

“ La teologia s’ha vist sotragada per la crítica, cada vegada més radical, del llenguatge religiós i pels èxits obtinguts en el camp de les ciències humanes.

obligat a viure Henri de Lubac afectaren profundament la seva vida, per bé que en cap moment no va defallir, com ho demostra la publicació de la *Méditation sur l’Église* (1953), un llibre clarament preconiliar, però que s’aparta dels plantejaments de l’esquema elaborat en la Comissió teològica preparatòria del Concili.⁸

M’he permès aquesta digressió —i hauria d’afegir-hi una referència més explícita al dominic Chenu, un dels «nous teòlegs» més malvistos per la teologia hegemònica romana—⁹ per a posar de manifest

Teilhard de Chardin. El cert és que el Prepòsit General de la Companyia de Jesús, el P. Janssens, va ordenar que es retreïssin de les biblioteques de les cases de formació tot un seguit de publicacions dels jesuïtes Henri de Lubac, Jean Daniélou i Yves de Montcheuil. L’ordre afectava les obres de de Lubac *Corpus Mysticum. L’Eucharistie et l’Église au Moyen Âge* (1944), *De la connaissance de Dieu* (1945) i *Surnaturel*.

8. El seu nomenament, a instàncies de Joan XXIII, com a «consultor» de la Comissió va començar a canviar les coses (val a dir que també fou nomenat «consultor» Yves Congar: Joan XXIII havia volgut fer comprendre que les dificultats que hi havia hagut en el pontificat anterior entre Roma i jesuïtes i dominics a França havien estat superades; amb tot, en la Comissió, que va funcionar fins a l’estiu de 1962, totalment dependent del Sant Ofici, de Lubac, com ell mateix confessa, feia el paper d’hostatge i sovint d’acusat). El seu pas per la Comissió es pot resumir en aquestes dues coses: l’àmplia defensa, escrita i oral, de Teilhard de Chardin i la no menys àmplia defensa de la seva pròpia doctrina. En qualsevol cas, la Comissió li va servir d’escenari per a conèixer directament el sistema de la «teologia romana», cortesana i curial. I cal valorar molt positivament el pas de de Lubac per la Comissió, com ho demostra la seva intervenció del 25 de setembre de 1961 per a demanar que en el capítol sobre Déu de l’esquema de constitució *De deposito fidei custodiendo* s’hi afegís un paràgraf que parlés de la Trinitat, per tal d’evitar que tot el capítol es mogués en el terreny de la raó natural («era convenient fer si més no una al·lusió al Déu de la revelació»).

9. Vegeu l’article d’Étienne FOUILLOUX, *L’affaire Chenu*, a la Revue des sciences philosophiques et théologiques. 2/2014, ps. 261-352. Es tracta d’un historiador francès, nascut l’any 1941, professor emèrit de la Universitat Lumière Lyon 2, on

fins a quin punt la *nouvelle théologie* comportaria un canvi d'orientació, ja en el mateix Concili, però sobretot en la teologia postconciliar. Parlava del declivi de la teologia francesa i de les raons sociològiques d'aquest declivi; però n'hi ha d'altres: em refereixo a la situació epistemològica de la teologia. La teologia s'ha vist sotragada per la crítica, cada vegada més radical, del llenguatge religiós i pels èxits obtinguts en el camp de les ciències humanes. I la teologia dogmàtica, com a discurs eclesial, ha perdut força en no poder assegurar la cohesió del cos eclesial, en el qual els seus membres puguin gaudir d'una autèntica autonomia.

Aquest fet no és exclusiu de França, però hi és més agut per la influència de l'estructuralisme, que mena a una crítica radical del llenguatge com a llenguatge donador de sentit. D'una banda, el teòleg es torna més crític i s'interroga sobre les seves condicions de producció (socioeconòmiques, psicològiques, lingüístiques); d'una altra, a causa de l'absència d'un discurs ideològic coherent, l'atenció dels teòlegs se centra cada vegada més en la pràctica, i entra en conflicte o en col·laboració amb els diversos experts de les ciències humanes. Amb tot, cal dir que aquest silenci (relatiu) estava preparant l'eclosió d'un discurs teològic que aconseguiria desafiar la contestació radical del llenguatge religiós que no és prou sensible a la ruptura de l'antic ordre epistemològic.¹⁰

ha dirigit el Centre d'història religiosa André Latreille, doctor honoris causa de la Universitat catòlica de Loivain, que ha treballat en forma molt notable sobre la història del Vaticà II (vegeu *Une Église en quête de liberté: la pensée catholique française entre modernisme et Vatican II*, Desclée de Brouwer 1998, reed. 2006).

10. Cal tenir en compte algunes dades de l'horitzó cultural francès: la crisi el teisme metafísic, l'impacte de la crítica marxista i la dificultat de trobar un nou llenguatge. La teologia dogmàtica francesa cerca vacil·lant el seu camí, sense poder recolzar els presupòsits filosòfics segurs. La temptativa de renovació a partir del personalisme no va reeixir, i menys encara de fer-ho a partir de l'existencialisme (Sartre, que va intentar reconciliar fenomenologia, existencialisme i marxisme, dominava la filosofia francesa dels anys quaranta i cinquanta): la filosofia sartriana ha quedat superada per l'estructuralisme dels anys seixanta. La revolució cultural operada per l'estructuralisme ha provocat la «mort» de l'home com a subjecte, en el sentit clàssic de la tradició filosòfica. L'home, com a subjecte concret, es fa en la història; com a intencionalitat signifi-

De «penombra», doncs, n'hi ha. I n'hi ha molt més encara en la teologia elaborada, en aquella època, a l'Estat espanyol. Hi ha una manera molt senzilla de fer-ne una diagnosi. El 13 de desembre de 1968 (per tant, després del Concili) el Secretariat general de la revista «Concilium» enviava a teòlegs de tot el món una carta confidencial en la qual es presentava una declaració signada per 38 professors de diverses universitats i facultats de teologia catòlica que reclamava la llibertat dels teòlegs i de la teologia, reconeguda pel Vaticà II, i, al mateix temps, se sol·licitava l'adhesió al document que seria enviat a les autoritats romanes.¹¹ El 4 de gener de 1969 apareix una nota anònima a *L'Osservatore romano*, on es deplora la publicitat donada al document «que assumeix el caràcter de “contestació” i de pressió»; es reconeix que la declaració conté «afirmacions plausibles», però es diu que en conté d'altres «que mereixen reserva sobre la funció dels teòlegs en l'àmbit de la doctrina catòlica i les seves relacions amb el magisteri eclesialístic». Val a dir que el 25 de gener de 1969 apareixia en el diari «Arriba», de Madrid, un altre document de «rèplica» a la declaració de «Concilium», signat per disset teòlegs espanyols, amb el títol: *Declaració sobre la llibertat dels teòlegs a Espanya*, entre els quals figuren L. Arnaldich, M. Llamera, E. Sauras, C. Pozo, J. Salaverri, J. Sagüés i J. A. de Aldama.

És precisament la revista «Concilium» una de les publicacions que ofereix dades prou importants sobre les tendències actuals de la

cant desapareix. En aquest sentit, Derrida durà aquest moviment fins a les seves últimes conseqüències. Alguns teòlegs francesos han acceptat el repte, com ara Antoine Delzant (*La communication de Dieu*. París: du Cerf, 1978), que trenca deliberadament els lligams amb els pressupòsits ontològics i, a partir de la categoria de l'aliança, com a ordre simbòlic, inicia un nou discurs sobre Déu situat sota el signe de la gratuïtat i no de l'utilitarisme.

11. Entre els signants del document figuren Pierre Benoit, Karl Lehmann, Franz Böcgle, Walter Kasper, Roger Aubert, Norbert Greinacher, Piet Huitzing, Marie Dominique Chenu, Chistian Duquoc, Yves Congar, Herbert Haag, Hans Küng, Johannes Baptist Metz, Karl Rahner, Claude Geffré, Heinrich, Alfons Auer, Bas van Iersel, Piet Schoonenberg, Anton Vögtle, Joseph Ratzinger i Edward Schillebeekx. El grup és extraordinàriament plural i, d'entrada, semblaria totalment innocent, si més no si es comprova el «destí» posterior d'alguns d'ells.

teologia. La revista naixia amb la finalitat de mantenir viu el debat sobre l'Església que havia preocupat moltes ments temps abans del Concili;¹² ho feia el mateix any de la clausura del Concili (1965), per bé que el seu editor, Paul Brand, n'havia parlat amb Rahner l'any 1958, amb la finalitat de contribuir la dinamisme conciliar. La revista, des del primer moment, va voler ser un fòrum de diàleg teològic (diàleg entre països rics i pobres, entre Orient i Occident, i especialment amb el món d'avui) i sempre amb la intenció de comprendre millor la paraula de Déu sobre l'ésser humà i el món contemporani. «Concili-um» es proposa, des del començament, l'intercanvi entre la teologia i l'activitat pastoral.

Cal destacar alguns números de la revista, com ara el número extraordinari de desembre de 1970, de recull dels treballs del Congrés, celebrat a Brusel·les, per a commemorar el primer lustre de la revista¹³ i dedicat en gran part a l'escatologia: als meus alumnes, els comentava que era un testimoni de com l'escatologia, «després d'Auschwitz»,¹⁴ havia començat a treballar i havia fet «hores extraordinàries», al costat de les altres dues antropologies teològiques: la teologia de la creació i la teologia de la gràcia. En aquest sentit, haig de deixar constància de la vàlua d'uns dels grans hereus de Karl Rahner

12. Poden servir d'exemple *El sentit de l'Església* (1922), de Romano GUARDINI, *Catolicisme. Aspectes socials del dogma* (1938), de LUBAC, i *Faltes i vertaderes reformes de l'Església*, de CONGAR. L'any 1965 Guardini publicava *L'Església del Senyor*; el 1967, KÜNG, *L'Església*; i el 1968, RAIZINGER, *Introducció al cristianisme*.

13. En el congrés, presidit per Schillebeeckx, el cardenal Suenens va pronunciar el discurs d'obertura; el congrés no podria haver tingut un altre tema que el que va triar: *El futur de l'Església* (amb aportacions notables de G. Baum, Y. Congar, A. M. Greely, J. B. Metz i A. Vergote). Naturalment, no hi podia faltar el tema del missatge de Jesús (R. E. Brown, H. Küng, i K. Rahner). Jo vaig llegir amb fruïció i esperança els articles sobre la funció de la teologia de Paul BRAND (*Església i teologia*), de Jean-Pierre JOSSUA (*De la teologia al teòleg*)— i confesso la meua admiració particular per aquest teòleg dominic, deportat a Auschwitz, on morí el 194—, de Walter KASPER (*Funció de la teologia en l'Església*) i de Edward SCHILLEBEECKX (*La categoria "crítica" de la teologia*).

14. *Teologia després d'Auschwitz* és el títol d'una de les obres més recixides de Franz MUSSNER.

(i de Joan Alfaro, 1914-1993),¹⁵ Juan Luis Ruiz de la Peña (1937-1996), un home inquiet i de mirada penetrant que, entre altres publicacions, ens ha deixat valuoses aportacions a l'antropologia teològica.¹⁶

Un altre número destacable és el 173 (març de 1982) sobre la filiació divina de Jesús —un tema que recuperaré més endavant— amb les aportacions centrals del jesuïta nord-americà Brian McDermott (*Jesucrist en la fe i en la teologia actual*), de Johann Baptist Metz i Edward Schillebeeckx (*Jesús, Fill de Déu*), de Karl Rahner (*Entorn de la cristologia del nostre temps*) i de N. Lash (*Fill de Déu. Reflexions sobre una metàfora*); també destaca el número 174, dedicat a Schillebeeckx, en complir els seixanta anys, sobre el sentit de la «salvació» com a reconciliació definitiva d'aquest món en Jesucrist. En el número 245, de febrer de 1993, dedicat al tema *El messianisme en la història*, hi figuren els noms del jesuïta holandès Willem Beuken (1931), especialista en l'Antic Testament, de l'irlandès Séan Freyne (1935), que parla del cristianisme primitiu i de les idees messiàniques jueves, de l'holandès Marcel Poothuis (1955), especialista en temes del judaisme, i de l'escocès Alistair Kee (1937-2011), especialista en el tema *Ideologia i religió*. En el número 291, del juny de 2001, dedicat a la *Constitució ecumènica de les esglésies*, hi veiem els noms de Hans-Joachim Schulz (1932, alumne de Rahner), Alphonse Borras (1951, canonista), Faustino Teixeira (1954, brasiler) i Alberto Melloni (1959, italià). Finalment, en el número 294, de febrer de 2002, que gira entorn de *Les diverses veus de la Bíblia*, apareixen els noms de la colombiana Marcela Mena López (1967), de la mexicana Elsa Tamez (1951) i de la nord-americana Leticia A. Guardiola-Sáenz (1956): com es pot veure, una bona representació de la teologia feminista.¹⁷

15. Professor de la Universitat Gregoriana de Roma des de 1952 i membre de la Comissió teològica internacional. Sigueme ha publicat les seves obres: *Hacia una teologia del progreso humano* (1969), *Esperanza cristiana y liberación del hombre* (1972), *Cristología y antropología* (1973) i *Revelación cristiana: fe y teología* (1985).

16. Les seves obres cabdals són: *El hombre y su muerte* (1971, editat per Aldecoa, Burgos), *La otra dimensión. Escatología teológica* (1975, Eapsa, Madrid), *Teología de la creación* (1983, Sal Terrae, Santander) i *Las nuevas antropologías* (1983, Sal Terrae).

17. Al costat de «Concilium», i sovint davant per davant, cal fer esment de «Communi-

El pes de la producció teològica a partir dels anys cinquanta va passar als teòlegs alemanys. És una teologia feta en contacte amb la consciència europea marcada per les dues grans tragèdies bèl·liques del segle XX.

El pes de la producció teològica a partir dels anys cinquanta va passar als teòlegs alemanys (i, per extensió, als austríacs, als suïssos i als holandesos). El lector coneixerà les línies generals de la teologia luterana de la primera meitat del segle xx, i la lluita entre el corrent liberal i el corrent dialèctic. Vull fer esment, en particular, de la «teologia de la mort de Déu»,¹⁸ de la qual s'ha fet ressò, a la seva manera, Jean-Luc Marion.¹⁹

Aquesta teologia ha deixat una llarga herència en la tradició alemanya, tant en el camp protestant com en el catòlic. És una teologia feta en contacte amb la consciència europea marcada per les dues

nio», que és una mena de federació de revistes de teologia, fundada l'any 1977 per Ratzinger, von Balthasar, de Lubac i altres. Actualment, cal considerar «Communio» una revista de pensament i de cultura en sentit ampli, una mena de tribuna el pensament catòlic i lloc d'encontre de diverses tendències dins l'Església. Segons alguns comentaristes, la revista pretén rompre l'hegemonia dels teòlegs que havien controlat la preparació del Concili (els objectius de «Communio» es troben en l'article programàtic del primer número de la revista).

18. En principi, es tractaria d'un corrent teològic, típicament luterà, que es contraposa a la «teologia de la glòria», més pròpia del pensament catòlic. Es tractaria, doncs, de dos camins vers Déu ja presents en el pensament de Pau: el d'una teologia de l'exclusiva revelació de Déu en Jesucrist (1Co 1,18-25) i el d'una teologia natural o de trobament amb Déu a partir de la creació (Rm 1,20-23). La teologia de la creu afirma com a impossible aquest segon camí. És en aquest context que fan acte de presència els teòlegs de la ciutat secular (H. Cox, Van Buren, etc.) i de l'anomenada «teologia de la mort de Déu», o teologia radical (ateisme cristià). La teologia radical, en la versió nord-americana, parteix de l'afirmació de la "mort de Déu": Thomas ALTIZER (1927; l'any 1968 va publicar, juntament amb William HAMILTON, *Radical Theology and the Death of God*) n'és potser l'exponent més clar, per bé que la fondària d'aquesta reflexió seria incompreensible sense la referència a la «Teologia de la creu».

19. Vegeu, de l'autor, *Dieu sans l'être* (Presses Universitaires de France, 2010).

grans tragèdies bèl·liques del segle xx i que ha reeixit en els nous corrents liberal²⁰ i radical, si més no en alguns sectors. Si hagués de personalitzar la teologia feta en el camp protestant (i a les antípodes de Bultmann i de Barth), m'inclinaria per tres noms: Jürgen Moltmann,²¹ Wolfhart Pannenberg²² i Eberhard Jüngel.²³ Si hagués de fer-ho en el camp catòlic, parlaria de Karl Rahner (1904-1984) —el personatge que potser ha influït més en els països llatins—, responsable del gir antropològic de la teologia; de Johann Baptist Metz (1928), fundador de la teologia política, una teologia radical que ha inspirat els teòlegs de l'alliberament i que neix com a resposta a com fer teologia després d'Auschwitz; i de Hans Urs von Balthasar (1905-1988), iniciador del corrent estètic en la teologia, a més de Joseph Ratzinger i Walter Kasper.²⁴

El cert és que la «penombra» que planava sobre la teologia de l'Estat espanyol s'ha anat dissipant i han aparegut obres d'una certa enver-

20. Vegeu U. NEUENSCHWANDER, (1953): *Die neue liberale Theologie. Eine Standortbestimmung*. Bern: Stämpfl). Caldria situar en aquesta línia el catòlic Hans KUNG (1928) i els protestants Wilhelm GRAB (1948) i Jörg LAUSTER (1966).

21. Nascut l'any 1926 ha estat un dels referents més clars de la teologia protestant de la postguerra. És conegut, sobretot, per les obres *Theologie der Hoffnung* (1968; trad. al castellà: *Teología de la esperanza*, Salamanca, Sígueme) i *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie* (1972; trad. castellana: *El Dios crucificado*, Salamanca, Sígueme).

22. Ha estat un gran mestre (1928-2014), autor d'una magna "Teologia sistemàtica". Les seves obres més conegudes en el nostre medi són: *Teología y Reino de Dios, La revelación como historia* i *Fundamentos de cristología*.

23. JÜNGEL (1934) va publicar la seva obra cabdal *Gott als Geheimnis der Welt. Zur Begründung der Theologie des Gekreuzigten im Streit zwischen Theismus und Atheismus*, l'any 1977 (trad. castellana: *Dios como Misterio del mundo. Fundamentación de la teología del Crucificado en la disputa entre teísmo y ateísmo*, 1984, Salamanca: Sígueme). Vegeu sobre aquest tema: L. F. LADARIA, (1998), *El Dios vivo y verdadero. El misterio de la Trinidad*. Salamanca, Secretariado Trinitario; també COLOMER E. (1970), *Déu, viu o mort. Una aproximació històrico-crítica a la Teologia radical*, Barcelona, Nova Terra.

24. Tanmateix, pel que fa a la teologia catòlica d'arrel germànica i els seus interessos, cal veure a poc a poc les dues obres enciclopèdiques: *Mysterium Salutis* i *Sacramentum mundi*.

gadura.²⁵ En aquesta mena de resurrecció hi han contribuït les universitats pontificies i les facultats de teologia, però, al meu entendre, el gran motor n'ha estat la *Asociación de Teólogos y Teólogas Juan XXIII*, constituïda l'any 1980.²⁶ L'associació ha celebrat 24 congressos, el darrer dels quals, l'any 2014, ha tingut com a finalitat reflexionar sobre la possible reforma de l'Església des del lloc teològic preferencial: els pobres.

Com he suggerit anteriorment, Itàlia ha conegut una gran renovació teològica en els darrers anys, i n'és una mostra el *Dizionario teologico interdisciplinari*.²⁷ A Itàlia havien tingut un paper rellevant els centres superiors de teologia de Roma, que, sobretot a partir dels anys cinquanta, han estat els espais d'estudi dels aspirants al sacerdoci d'arreu del món, i el continuen tenint.²⁸ A més, fora de Roma, van començar a donar fruits les facultats de teologia esteses per tot el territori nacional (especialment la Facoltà dell'Italia settentrionale, a Milà, la Facoltà del Mezzogiorno, a Nàpols, i l'estudi teològic de Bolonya). Amb tot, el protagonisme també va anar a raure en l'*Associazione Teologica Italiana*, que va néixer l'any 1967, sota els auspicis de dos grans teòlegs de la Pontifícia Universitat Gregoriana, Maurizio Flick (1909-1979) i Zoltan Alszeghy (1912-1991),²⁹ als quals es va sumar ben aviat el pare Marranzini, de la Facultat dels

25. Vegeu-ne una presentació en el llibre d'Olegario González de Cardedal (sens dubte, un bon teòleg), *Teología en España 1959-2009, memoria y perspectivas* (Madrid, Encuentro, 2011).

26. Casiano Floristán († 2006) en fou el primer president i n'han format part José María Díez-Alegria († 2010) i Enrique Miret Magdalena († 2009); en formen part, entre altres, José María Castillo Sánchez (1929), Margarita María Pintos de Cea-Naharro (1947), Juan José Tamayo (1946) i Juan José Estrada (1945). L'Associació comparteix molts punts de vista amb la Teologia de l'Alliberament.

27. Marietti Editori, 1977; trad. castellana editada per Sígueme l'any 1962.

28. Si s'ha de ser just, un nombre important de teòlegs romans, especialment de la Gregoriana, que foren totpoderosos amb Pius XII i van tenir una gran influència en la Comissió preparatòria del Concili, produïen una teologia terriblement decadent.

29. Flick i Alszeghy són autors d'una coneguda «Antropologia teològica»: *Fondamenti di una antropologia teologica* (Libreria Editrice Fiorentina, 1970; trad. castellana: *Antropología teológica*, Salamanca, Sígueme, 1999).

jesuïtes de Nàpols, traductor i divulgador de les obres de Rahner.³⁰

En el panorama de la teologia hodierna hi destaquen temes com ara l'antropocentrisme (Metz), la significació de l'esperança i l'abast de l'escatologia (Moltmann), el sentit de la «missió», els problemes de la desmitologització, la dessacralització i la secularització: aquest enfocament té un cert parentiu amb el protagonitzat per l'anomenada «teologia del progrés» i respon a la preocupació de com parlar de Déu en la societat actual i a l'home d'avui. Gibellini (1926)³¹ deixa constància d'altres interessos de la teologia d'avui, com ara la teologia de la religió i de les religions (Paul Knitter i Hans Küng), amb l'afegit de la qüestió d'una salvació universal, o el tema del cristianisme relacional (Claude Geffré). A mi, m'ha interessat particularment David Tracy (1939) i la seva manera d'entendre la teologia en el començament del tercer mil·lenni.³²

En contra del que vaticinava Rahner (que el tractat teològic de la Trinitat deixaria d'interessar), s'ha produït un reviscolament en el tractament del Misteri de Déu i del seu Crist.³³ La Trinitat ha estat tracta-

30. Vegeu l'article de REPOLE — SCANZIANI, *Associazione Teologica Italiana: quarant'anni di teologia in Italia*, a «La Scuola Cattolica», 138, 2010. Entre els socis fundadors de l'associació hi ha Giuseppe Colombo († 2005) i Luigi Sartori (1924). La idea va començar a prendre cos en una reunió informal, amb la presència de Flick, Alszeguy, Beni, Marranzini, Colombo, Dianic i altres. Entre els membres de l'associació cal citar el jesuïta Armido RISSI (1933), admirador de Gustavo Gutiérrez; Severino DIANICH (1934); Antonio RUDONI (1935), escatòleg; Luigi SERENTHÀ (1938-1986), autor de *Gesù Cristo rivelatore del Padre*; Giuseppe RUGGERI (1940), vinculat a «Communio» i autor de *La verità crocifissa. Il pensiero cristiano fronte all'alterità*; Angelo SCOLA (1941), cardenal; Gianfranco RAVASI (1941), cardenal, i Bruno FORTE (1949), arquebisbe.

31. Rosino Gibellini és director literari de l'Editorial Queriniana, de Brescia (Itàlia). Entre les seves obres més recents hi ha: *La teologia del XX secolo*, Brescia 1992 (2ª ed. 2001); *Dio della filosofia del Novecento*, Brescia, 1993 (2ª ed. 2004); *Prospettive teologiche per il XXI secolo*, Brescia, 2003 (2ª ed. 2011); *Antologia del Novecento teologico*, Brescia. Sal Terrae ha publicat en castellà: *La teologia del siglo XX* (2004) i *Antología teológica del siglo XX* (2012).

32. Tracy és docent a la Facultat de Teologia de la Universitat de Chicago i, entre altres textos, ha publicat *Dar nombre al presente* a «Concilium», 227 (1990), un número que porta per títol *En el llindar del tercer mil·lenni*.

33. Em permeto una llista, certament incompleta, de les obres dogmàtiques que, al meu entendre, mereixen més atenció, a més d'oferir un accés més fàcil: P. SCHOONEN-

da d'una manera molt més vital que en els tractats tradicionals (neoescolàstics),³⁴ i el Misteri del Crist ha merescut aproximacions molt diverses (i no sempre satisfactòries, segons les autoritats romanes).³⁵ Evidentment, Walter Kasper representa un punt de partença prou segur.³⁶

BERG, (1971): *Un Dios de los Hombres*. Herder; O. GONZÁLEZ DE CARDENAL, (1975): *Jesús de Nazaret. Aproximación a la cristología*, Ed. Católica; M. HENGEL, (1979): *El Hijo de Dios*, Sígueme (1961), E. SCHILLEBEECKX: *Jesús, la historia de un Viviente*, Cristiandad; J.-I. GONZÁLEZ FAUS (1986), J.-I.: *La humanidad nueva. Ensayo de cristología*, Sal Terrae; J. M. ROVIRA BELLOSO, (1986), *La humanidad de Dios*. Secretariado Trinitario; A. TORRES QUEIRUGA, (1995), *Confesar a Jesús como el Cristo*. Sal Terrae; P. STUHLMACHER, (1996), *Jesús de Nazaret, Cristo de la fe*, Sígueme; i J. MOINGT, (1997), *El hombre que venía de Dios*, Desclée.

34. Alguns textos i alguns autors, ja els he esmentat en les pàgines anteriors. Considero, si més no, interessant l'enfocament que li dóna Leonardo BOFF (*La Trinidad, la Sociedad y la liberación*, Madrid, Paulinas, 1987). Crec que cal tenir en compte dos textos: *Der Heilige Geist als Relation: Eine soziale Trinitätslehre*, de Vigand SIEBEL (1986. Munster, Aschendorff Verlag), i *Trinitätslehre als Sozialkritik?: Das Verhältnis von Gotteslehre und Sozialkritik in den trinitätstheologischen Entwürfen von Jürgen Moltmann und Leonardo Boff*, de Stephanie HARTMANN (1997, Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlagsgruppe). En el fons de la qüestió hi ha, tanmateix, el debat sobre la «Trinitat com origen» o «Trinitat com a comunió», tal com el varen posar sobre la taula Wolfhart PANNENBERG (en la seva «Teologia sistemàtica») i Gisbert GRESHAKE (1933) en la seva obra *Der dreieine Gott. Eine trinitarische Theologie* (trad. castellana: *El Dios uno y trino: una teología de la Trinidad*, Herder, 2001), un debat en el qual han entrat el dominic Alain Durand (des de la perspectiva de la teologia medieval) i el jesuïta Luis Francisco Ladaria Ferrer (des de la perspectiva patristica).

35. La llista d'autors i de textos seria inacabable. Tamayo i Van Iersel parlen de la divinitat de Jesús com a metàfora (vegeu *Concilium* 193, 1982); cal fer esment de la cristologia de de Christian Duquoc (1922-2005), especialment *Christologie. Essai dogmatiques* (Du Cerf, 1969; trad. castellana: *Cristología. Ensayo dogmático*, Sígueme, 1974, 2ª ed.) i *Jesús, hombre libre* (Du Cerf, 1974; trad. castellana: *Jesús, hombre libre*. Sígueme, 2005, 12ª ed.). No es pot obviar l'obra de José Antonio Pagoda (1940), ni la d'Andrés Torres Queiruga, que és un exponent d'una teologia renovada, no gaire benvista, com tampoc no ho és el llibre de Pagoda, ni la d'Olegario de Cardedal, que tampoc ha merescut una recepció positiva unànime.

36. Vegeu W. KASPER, (2007), *Gesammelte Schriften: Jesus del Christus*. Herder (Sígueme en va editar la trad. castellana, com també ha editat, el 2013, *Der Gott Jesu Christi* (1982). Cito també J. ALFARO, (1973), *Cristología y Antropología*. Sígueme; J. DUQUOC,

El teòleg sistemàtic ha renunciat, de grat o per força, al raonament metafísic i mira de repensar la transcendència de Déu com a Amor i no com a Absolut.

Amb tot, el tema que més ha sovintejat en els darrers temps és el de l'Església; atès el nombre de les publicacions, renuncio a donar-ne cap llistat.³⁷ De fet, hi ha obres d'una gran envergadura i n'hi ha d'altres que són més modestes. En aquesta matèria, com en altres, sembla que la tendència és, quant a la forma, el tractament a base d'articles i d'assaigs, la qual cosa potser revela un fet preocupant: el teòleg del dogma ha perdut el seu rol privilegiat, i ha deixat pas a l'exegega (o a l'hermeneuta, perquè avui el discurs més emprat és el discurs hermenèutic!). El teòleg sistemàtic ha renunciat, de grat o per força, al raonament metafísic i mira de repensar la transcendència de Déu com a Amor i no com a Absolut; es tracta de repensar l'esdeveniment de l'encarnació com un universal concret; es tracta d'una teologia que, més enllà del nihilisme i de l'ateisme, cerca en el Déu crucificat la resposta a les terribles preguntes del món actual. Ningú avui s'atreveix a fer una cosa semblant a una *summa theologica*. Vull fer una excepció, vull mencionar i valorar amb èmfasi el professor de Louvain Adolph Gesché (1928-2003), autor dels set volums sobre Déu: *Dieu pour penser* (Ed. du Cerf, 1993-2003; hi ha trad. castellana a Sígueme).

Si es tracta de saber si s'ha arribat a alguna conclusió, sembla que hauríem de parlar del llenguatge simbòlic com a lloc privilegiat per a

(1975), *Mesianismo de Jesús y discreción de Dios*. Cristiandad; J. MOLTSMANN, (1986): *Trinität und Reich Gottes*. Ver. GÜTERSLOHER; R. LUNEAU, (2000): *El hombre que evangelizó a Dios*. Sal Terrae, i dos llibres de M. GESTEIRA GARXA, (1984): *La resurrección de Jesús*. Fundació Santa Maria, i (1999), *Jesús, el Kyrios*. Est. Biblicos.

37. Però no puc deixar de citar l'obra de DIANICH, *La Chiesa Cattolica verso la sua riforma*, publicada a Brescia el 2013. Per la seva proximitat ideològica, cito també, de Bruno FORTE, *La trasmissione della fede*, un llibre publicat també a Brescia el 2014.

La tasca de la teologia fonamental consistiria a desxifrar els significats amagats en el llenguatge simbòlic i alhora a manifestar la continuïtat i la ruptura amb els grans símbols del llenguatge bíblic.

una precomprensió de la fe.³⁸ Des d'aquesta perspectiva, la tasca de la teologia fonamental consistiria a desxifrar els significats amagats en el llenguatge simbòlic i alhora a manifestar la continuïtat i la ruptura amb els grans símbols del llenguatge bíblic.³⁹

Avui són especialment notables les «teologies contextuals». Estem parlant de «llocs teològics», és a dir, de «des d'on» cal fer teologia. I, avui, s'ha posat de manifest que el «lloc» per excel·lència és la *praxis*, i no sols per a un diàleg fecund entre ciències humanes i teologia.⁴⁰ I no cal dir que la teologia, si vol recuperar el rol que li pertany, ha de prendre seriosament la praxi pròpia de cada Església, en tant que condicionada per una cultura original i per una història específica i, amb la màxima fidelitat als «signes dels temps», ha de renunciar a l'ideal il·lusori d'una teologia universal vàlida per a tota l'Església. I és

38. Es tracta de de l'arqueologia humana revelada en el llenguatge mític o de latències humanes enterrades en el llenguatge de l'inconscient actualitzades per la psicoanàlisi. En aquest sentit, són importants els treballs hermenèutics duts a terme per Ricoeur i els treballs de Vergote.

39. Cal dir, tanmateix, que és difícil la identificació de la teologia fonamental i de l'hermenèutica, atès que aquesta està sotmesa a una sospita radical per part de l'estructuralisme. Davant el llenguatge simbòlic de la revelació, no n'hi ha prou amb una aproximació lingüística; cal un estudi semàntic. En qualsevol cas, és evident que les anàlisis estructurals del llenguatge condueixen a un desplaçament de l'hermenèutica que pot beneficiar la teologia. El discurs teològic entès com a hermenèutica no cerca explicar les grans categories de la revelació a partir de conceptes que li són aliens, sinó que s'esforça a mostrar la veritat original dels símbols bàsics de l'univers bíblic.

40. El diàleg amb les ciències humanes podria arribar a un carreró sense sortida si només pretén «recuperar» teològicament els resultats de les ciències humanes. Ha d'acceptar que la racionalitat teològica sigui qüestionada per les noves racionalitats de les ciències humanes.

probable que s'estigui preparant una nova primavera teològica en la qual Europa no posseeixi el monopoli.

La teologia llatinoamericana ha assolit en els darrers deu anys una important autonomia respecte l'occidental, especialment la centreeuropea, en funció dels plantejaments pastorals desenvolupats des de la fundació del CELAM (1955), especialment des de l'assemblea de Medellín (1968).⁴¹ I aquest és el context que ha fet possible el naixement i el desenvolupament de la «Teologia de l'alliberament».

Pel que sembla, les alarmes que s'havien disparat durant el pontificat de Joan Pau II han emmudit, o gairebé.⁴² En el darrer terç del segle passat, han insistit en la qüestió Gustavo Gutiérrez, que és considerat al capdavanter del moviment,⁴³ i Leonardo Boff, que pertany a la primera generació de la teologia llatinoamericana, autor del llibre *Jesucrist l'alliberador*⁴⁴ i de l'obra *Igreja: Crisma e Poder. Ensaïos de Eclesiologia Militante*,⁴⁵

41. L'Església llatinoamericana està convençuda que, si ha de respondre fidelment a les qüestions del nou continent, ha de defensar la seva independència respecte als problemes de la teologia de les grans Esglésies contemporànies que la reduïrien al paper de satèl·lit o epígon de la teologia del «centre». Per tant, ha de percebre com a aliè el neo-conservadorisme antiliberal que sacseja les Esglésies occidentals, tant les protestants com la catòlica.

42. Un bon resum de l'*status* qüestionis el podreu trobar en el Quadern núm. 7 de «Cristianisme i justícia», *Teologia de l'alliberament*, de setembre de 1984. La tardor de 2013 es va celebrar a Madrid el 33è Congrés de Teologia amb el tema «La teologia de l'alliberament, avui», amb una intervenció notable de Juan José Tamayo. Recentment, a Barcelona i a Tarragona, el jesuïta i teòleg alemany Martin Maier, expert en la figura d'Òscar Romero, ha parlat de «Teologia de l'alliberament: de la condemna a la rehabilitació».

43. El juliol de 1968, unes setmanes abans de la reunió del CELAM a Medellín, va pronunciar una conferència al Perú titulada *Hacia una teologia de la liberación*, que és l'embrió de l'obra cabdal *Teologia de la liberación* (1971). En el número de «Concilium» 96 (1974), publicava *Praxis de liberación. Teología y anuncio*. Cal tenir en compte: *Gustavo Gutiérrez, Textos esenciales. Acordarse de los pobres* (Lima 2004, selecció de textos de Gustavo Gutiérrez).

44. El llibre, amb el títol *Jesús Cristo Libertador*, fou publicat en portuguès l'any 1972, a Petropolis (Brasil). El 1986, els germans Boff publicaven *Como fazer Teologia da libertação*.

45. L'obra fou publicada a Petropolis l'any 1981. N'hi ha una traducció en català: *Església, carisma i poder. Assaigs d'eclesiologia militant*, editada per Claret l'any 1985, i una

A l'ombra de la Teologia de l'alliberament llatinoamericana han sorgit noves teologies de l'alliberament: feminista, ecologista i indigenista, que responen a diversos aspectes de l'opressió.

una obra que va ocasionar, l'any 1984, un procés per part de la Sagrada Congregació per a la Doctrina de la fe i la posterior suspensió «a divinis», que va comportar per al teòleg la deposició de totes les seves activitats editorials i acadèmiques en el camp religiós.⁴⁶ El jesuïta Jon Sobrino, vinculat especialment a Òscar Romero, bisbe i màrtir, ha insistit en el tema dels pobres com a lloc teològic de l'eclesiologia.⁴⁷

A l'ombra de la Teologia de l'alliberament llatinoamericana hi han sorgit noves teologies de l'alliberament: feminista, ecologista i indigenista, que responen a diversos aspectes de l'opressió: a la violència de gènere, a la destrucció de la naturalesa i a tota mena d'atemptats culturals i ètnics. Ja no és només una teologia contextual llatinoamericana, sinó que esdevé una teologia contextual universal. Un dels seus màxims exponents, el jesuïta i màrtir Ignacio Ellacuría, reclama una nova civilització de la pobresa, contraposada a la de la riquesa, ja que aquesta s'ha revelat com un nou Moloch que devora les persones i destrueix el planeta Terra.

No insisteixo en la «Teologia feminista», i no perquè no s'ho me-

traducció castellana: *La Iglesia, carisma y poder*, editada per Sal Terrac l'any 1982.

46. L'autor va plantejar les seves tesis l'any 1987 en l'obra *E Igreja se fez povo* (Petropòlis). Mereix també una especial atenció *Desde el lugar del pobre* (Bogotá, Paulians, 1989). L'autor s'ha decantat darrerament pel tema de l'ecologia; els títols més significatius en són: *La dignidad de la Tierra. Ecología, munitización, espiritualidad* (2000), *La opción-Tierra: la solución para la tierra no cae del cielo* (2008) i *Evanglio del Cristo cósmico* (2009).

47. El 26 de novembre de 2006, la CDF va emetre una notificació aprovada pel papa Benet XVI, amb la intenció de «cridar l'atenció sobre certes propostes que no són conformes amb la doctrina de l'Església» presents en l'obra de Jon Sobrino. Segon la nota, Sobrino falseja la figura del Jesús històric en subratllar excessivament la seva humanitat. Cal no oblidar H. ASSMANN, autor de *Teología de la praxis de liberación* (Sigueme, 1976, 2^a ed.).

reixi.⁴⁸ Aquesta teologia, que va néixer en el món anglosaxó a meitat del segle passat, s'ha deixat sentir amb força a l'Estat espanyol, i d'una forma particular en el catolicisme tradicional de l'Amèrica Llatina. La teologia feminista ha capgirat els plantejaments nuclears de la reflexió teològica, especialment en el tema de Déu,⁴⁹ i ha projectat la seva mirada crítica sobre l'Església i el ministeri ordenat.⁵⁰

Paral·lelament, aquest capgirament provocat per les teologies contextuals ha arribat als continents africà i asiàtic.⁵¹ La teologia africana té el seu lloc d'implantació en l'Àfrica negra subsahariana, una teologia que, segon Jean Marc Elà, segueix dues direccions, la de la inculturació i la de d'alliberament,⁵² mereix una consideració especial la teologia nascuda en el context sud-africà de l'*apartheid*.⁵³

48. La nòmina de les teòlogues feministes és més que notable, començant per Elisabeth Schüssler-Fiorenza, Elisabeth Cady Stanton i Mary Daly, i continuant per les llatioamericanes Maria Pilar Aquino, Elsa Tamez, Ivone Gebara i Ana María Tepedino i les hispanes Mercedes Navarro Puerto, Mercedes Arriaga Flórez i Lucía Ramón Carbonell, autora del capítol «Introducción general a la historia de las teologías feministas cristianas», en el llibre de Arriaga i Navarro (2007): *Teología Feminista*, Sevilla, Arcibel.

49. Vegeu el llibre d'Elisabet Johnson, *She Who is. The mystery of God in meninist discourse*, publicat a Nova York per Crossroad.

50. Dues bones referències de la teologia feminista són a la revista «Concilium», núm. 263, 1996, *Las teologías feministas en un contexto mundial*, i a la revista «Revue théologique de Louvain», núm. 31, 2000, *Théologie de la Femme et théologie féministe*. Vegeu també: T. FORCADES I VILA, (2007), *La teologia feminista en la història*, Barcelona, Fragmenta.

51. Vegeu B. CHENU, (1967), *Théologie des Tiers Mondes*. París: Bayard; trad. castellana: *Teología cristiana de los terceros mundos*, Barcelona, Herder; també V. FABELLA — S. TORRES (eds.), *Irruptions on the Third World*, Nova York, Orbis Brooks.

52. Com a obres col·lectives són recomanables: AA.VV. (1977): *Libération ou adaptation: La théologie africaine*, París, L'Harmattan, i AA.VV. (1989), *Théologie africaine. Bilan et perspectives* (Kinshasa: ed. Fac. Cath.). Altres obres: A. NKINDU USCHETE, (1989), *Les Thèmes majeurs de la théologie africain*, París, L'Harmattan; O. IMMÉWENYI KWESHI, (1989): *Discours théologique négro africain*. París: Présence Africaine. Aconsello la lectura de la conferència del teòleg Cyprien Melibi en el XXXIII Congrés de teologia de Madrid, el 7 de setembre de 2013: *La teologia de l'alliberament africana entre el seu passat i el seu futur*. Vegeu també: J. CONE (1969): *Black Teology and Black Power*, Nova York, Orbis Books, i E. MYENG, (1985): *L'Afrique dans l'Eglise. Parolles d'un croyant*, París, L'Harmattan.

53. El referent d'aquesta teologia és Desmond Tutu (1931), el primer arquebisbe negre anglicà de Ciutat del Cap. Hi ha en el mercat més proper dues obres del teòleg domi-

Segons Borkman, en un món on la presència de Déu s'ha eclipsat, els cristians europeus sobreviurem per la compassió i el respecte a la dignitat de l'altre.

La teologia asiàtica, de fa temps, reclama un treball seriós d'inculturació.⁵⁴ Com a capdavanter de la Teologia de l'alliberament a l'Àsia hauríem de citar Aloysius Pieris (1934), un jesuïta oriünd de Sri Lanka, fundador i actual director del *Tulana Research Centre*, a la ciutat de Kelaniya, prop de Colombo.⁵⁵ Hem de recordar la teologia *Minjung* (terme que es podria traduir com a «massa popular») de Corea. Finalment, hem de tenir en compte la teologia filipina.⁵⁶

Acabo citant el darrer núm. de «Concilium» (359, febrer de 2015), centrat en el tema de la funció del teòleg europeu en la societat en què ens ha tocat viure. Els articles són, tots ells (com gairebé sempre en tots els números de la revista), interessants. Però jo en destacaria un, el signat per Erik Borgman (1957), que és una mena d'hereu de Schillebeeckx. Segons Borkman, en un món on la presència de Déu s'ha eclipsat, els cristians europeus sobreviurem per la compassió i el respecte a la dignitat de l'altre. Els teòlegs, lluny d'arreglar-se amb els qui ho tenen tot clar i amb els poderosos, s'han de convertir en «captaires del sentit», que van recollint les engrunes de l'amor apassionat de Déu en un món ple de nafres i de ferides.

nic sud-africà A. Nolan, fundador i animador de l'Institut de Teologia Contextual de Johannesburg: *¿Quién es este hombre? Jesús antes del cristianismo* (Sal Terrae, 1981), i *Dios en Sudáfrica. El desafío del Evangelio* (Sal Terrae, 1989).

54. Un dels pioners ha estat, sens dubte, Raimon Panikkar (1918-2010), autor, entre molts altres llibres, d'*Entre Déu i el cosmos: una visió a-dualista de la realitat* (Lleida, Pagès editors, 2006).

55. Entre els seus llibres hem de citar *An Asian Theology of Liberation* (Nova York, Orbis Books, 1988). Cal esmentar també el jesuïta indi Michael Amaladoss (1937), autor del llibre (censurat pel Vaticà) *The Asian Jesus* (2006). Amaladoss ha entrar de ple en el debat sobre modernitat i postmodernitat, i és autor d'un text interessant: *Mission in a Post-modern World. A Call to be Counter-cultural*.

56. Vegeu JOSÉ ALVEAR, *The future of Filipino Theology*, a *The Rise of Filipino Theology* (Passey City, Paulines, 2004).